

Predrag Milidrag

VERBUM MENTIS KOD TOME AKVINSKOG

APSTRAKT: Tekst analizira značenje duhovne reči kod Tome Akvinskog kao poslednjeg koraka u procesu razumske spoznaje. Na početku je dat kontekst javljanja ovog termina kod Sv. Avgustina i naglašena je njegova veza sa razumevanjem odnosa unutar Svetog trojstva. Kod Tome, unutrašnja reč je određena prema ostalim bitnim pojmovima za razumsku spoznaju, inteligibilni lik, akt razuma, spoznata stvar. Posebna pažnja posvećena je jasnom razlikovanju između inteligibilnog lika i duhovne reči. Takođe, objašnjeno je značenje izraza intentio intellecta i naznačen izvor termina „pojam prve intencije“ i „pojam druge intencije“.

KLJUČNE REČI: duhovna reč, inteligibilni lik, primalački razum, intentio intellecta, conceptus.

Pojam duhove reči nije uveo Toma (Thomas Aquinas), niti potiče od Aristotela (Ἀριστοτέλης). Prvi put izraz „duhovna reč“ javlja se kod Svetog Avgustina (Aurelius Augustinus Hipponensis) koji o njoj piše u spisu *O Trojstvu*, u kontekstu objašnjenja čulne spoznaje, gde tvrdi da spoznaja stvari delimično potiče od promenljivih stvari koje opažamo, a delimično od večnih istina.¹ Postavljajući večnu istinu (božansku istinu) u središte teorije o ljudskoj spoznaji, Avgustin uvodi pojam duhovne reči i objašnjava vezu između sadržaja ljudskog duha i spoljašnjeg jezika: „Otuda začetu istinsku spoznaju zbilja kod sebe imamo kao riječ i govoreći je unutra rađamo. Ona se, rođena, od nas ne udaljuje. Kada drugima govorimo, riječ ostaje unutra. Za usluzbu se služimo glasovima ili nekim tjelesnim znakom da po nekome osjetilnome sjećanju u duši slušatelja nastane nešto takvo što se ne udaljuje od duše onoga koji govori. Prema tome, ništa... ne činimo u svojim činima ili riječima pomoću tjelesnih udova, a da tome ne prethodi riječ koja je kod nas nastala iznutra“.²

Kasnije nudi nešto konkretnije objašnjenje značenja duhovne reči: „Kad govorimo istinito, to jest kada govorimo što znamo, nužno se iz samoga znanja koje zadržavamo

1 Sveti Avgustin 2009: IX, 6.

2 Isto: 462–463.

pamćenjem rađa riječ koja je posve onakve vrste koje je i ono znanje iz kojega se rađa. Misao oblikovana od one zbilje koju poznamo riječ je koju govorimo u svome srcu. Ona nije ni grčka ni latinska ni bilo kojega drugoga jezika. Ali kada je potrebno to donijeti do znanja onih kojima govorimo, uzima se neki znak da se to naznači“. ³ Za njega, duhovna reč je sličnost božanske reči koja je izgovorena na početku Jevanđelja po Jovanu: „U početku bješe Logos (Riječ), i Logos bješe u Boga, i Logos bješe Bog“. ⁴

Kasniji srednjovekovni mislioci oslanjaće se na koncept Svetog Avgustina, da *reč* nije reč spoljašnjeg ili konvencionalnog jezika koja se naprosto nalazi u duhu, već da se radi o posebnoj vrsti termina. Avgustinova duhovna reč je sličnost božanske reči, nalazi se unutar duha, ali nije znak nečeg u svetu. Zapravo, ona uopšte nije znak; umesto toga, reči govornog jezika jesu znaci duhovnih reči i koriste se da bi ljudi preneli sadržaje svojih misli.

U upotrebi terminologije *reči* u tom kontekstu, srednjovekovni mislioci eksplicitno su sjedinili teološke i filozofske teme. Duhovna reč korišćena je da se razjasni smisao u kojem je druga osoba Svetog trojstva, Sin, kao osoba različita od Oca, a da se ne razlikuje s obzirom na božansku prirodu. Kao teolog, Toma naglašava analogiju između duhovne reči u ljudskom duhu i Hrista, Reči božje. Reč je emanacija, ispoljavanje, proizvod; ona je Sin božanskog duha, kao što je duhovna reč proizvod i ispoljavanje ljudskog duha. Duhovna reč je suštinski je odnosna⁵, odnosno svojstvo, nije suštinski istinska stvar kao takva, baš kao što je sin (ili Sin) suštinski odnosan jer sve svoje bivstvovanje kao sin izvodi iz toga što stoji u odnosu sa ocem (ili Ocem).⁶

3 Isto, XV, 10: 616.

4 U prevodu Svetog arhijerejskog sinoda Srpske pravoslavne crkve.

5 Schmidt 1966: 171

6 Fridman (Friedman 1999) s punim pravom primećuje da su na srednjovekovnom univerzitetu teologija Trojstva i filozofska psihologija bile povezane u poistovećivanju druge osobe Trojstva, Sina, sa rečju ili pojmom (*verbum*): Otac rađa Sina kao što poimajući razum rađa reč ili pojam; za opštu postavku vidi temeljnu studiju Panaccio 2017: 58–77. Takođe, sa strane filozofske psihologije, pošto se u procesu spoznaje kreće od stanja potencijalnosti ka stanju aktualnosti, razum je nalik stvarima koje nastaju rađanjem (i zato *conceptio*) „Pošto ono što je spoznato u razumu jeste sličnost mišljene stvari, reprezentujući njen lik, čini se da je to jedna vrsta poroda mišljene stvari. Kada razum spoznaje nešto što nije on sam, spoznata stvar je, tako reći, otac začete reči, dok sam razum pre sliči majci čije je svojstvo da do začeca dolazi u njoj“, CT I, 39. Korišćene skraćenice: QDV – *Quaestiones disputatae de veritate*; SCG – *Summa contra gentiles*; ST – *Summa theologiae*; CT – *Compendium theologiae*; In Sent. – *Scriptum super libros Sententiarum*; QQ – *Quaestiones disputatae de quodlibet*; QDP – *Quaestiones disputatae de potentia Dei*; In DA – *Sentencia libri De anima*; DEE – *De ente et essentia*; In Meta. – *In duodecim libros Metaphysicorum*.

* * *

Kod Tome, primalački razum (*intellectus possibilis*⁷) je sposobnost duše zahva-
ljujući kojoj čovek spoznaje prirode stvari. On je u potenciji za primanje inteligibilnih
likova (*species intelligibilis*) svih stvari koje su za čoveka pojmljive, likova koji su
apstrahovani aktivnim razumom iz fantazama.⁸ Sa inteligibilnim likom u primalačkom
razumu, čovek je u stanju da misli o prirodi neke stvari i da je spoznaje. Jednom kada
je primio inteligibilni lik, primalački razum postaje aktualizovan, što će reći spoznaje
prirodu neke stvari i obrazuje vlastiti *conceptio*: „Jer svaki put kad neko nešto razu-
meva, iz same činjenice da razumeva u njemu nastaje nešto, naime jedan pojam pred-
meta razumske spoznaje (*conceptio rei intellectae*), pojam koji nastaje iz razumske
moći i proističe iz spoznaje tog predmeta“ (ST I, 27, 1). Tako on interno izražava
prirodu koju spoznaje: on tada „govori“, „izražava“ ono što spoznaje u pojmljenoj
prirodi, stvarajući unutrašnju reč (*verbum interius*) ili duhovnu reč (*verbum mentis*),
koncept (*conceptus, conceptio*⁹) ili razumski spoznatu intenciju (*intentio intellecta*;
SCG I, 53; IV, 11). U stvaranju pojma okončava se razumska spoznaja primalačkog
razuma (ST I, 85, 2, ad 3; SCG I, 53). Razumska spoznaja prirode materijalne stvari
izražena je interno kao unutrašnja reč koju razum izražava na spoljašnji način pomoću
izgovaranja koje nosi označavanje unutrašnje reči.

Dok je kod Avgustina teorija o *verbum mentis*u pokazivala znatan platonistički
uticaj (unutrašnja duhovna reč je sličnost božanske reči na način analogan tome kako
je ljudska spoznaja učestvovanje u nekoj formi ili ideji) filozofija Tome iz Akvina ima
Aristotela za svoju inspiraciju.

U *Raspravljenim pitanjima o Božjoj moći* (1265–1266¹⁰) Toma se bavi prirodom
odnosa između Oca, Sina i Svetog duha, kada je reč o božanskom *intelligere* i u tom
kontekstu naširoko piše o različitim elementima razumske spoznaje kao takve i o ra-
zlici reči od drugih elemenata spoznajnog procesa. Reč

se razlikuje od spoznate stvari po tome što je stvar ponekad izvan razuma, ali
poimanje razuma samo je u razumu. Takođe, poimanje razuma usmereno je prema
spoznatoj stvari kao prema svom cilju, pošto razum unutar sebe obrazuje pojam
stvari da bi razumski spoznao stvar. Razlikuje se od inteligibilnog lika, pošto je
inteligibilni lik, koji čini da razum bude aktualan, posmatran kao princip razumove
radnje... I razlikuje se od akta razuma po tome što je posmatrana kao ishod radnje

7 *Intellectus possibilis* ne sme se prevoditi kao pasivni razum (*intellectus passivus*), niti se me-
šati s njim, na šta sam Toma na to upozorava (*In Sent.* 4, 50, 1, 1, ad 3). Primalački razum je
netelesan i njime se saznavaju univerzalije i suštine stvari, a pasivni razum unutrašnje je čulo
(mislilačka moć, *vis cogitativa*), dakle telesan je i njime se saznavaju akcidentalno čulni predmeti.

8 Za to, vidi Milidrag 2024.

9 Reč se može zvati *conceptio* (ST I, 27, 1) ili *conceptus* (ST I, 34, 1).

10 Za hronologiju svečevih spisa, vidi Torell 2023.

i, na neki način, kao nešto njome ustrojeno, pošto razum pomoću svoje radnje obrazuje definiciju stvari ili potvrdnu ili odrečnu propoziciju. Ovo razumsko poimanje u nama naziva se rečju zato što je ono što je označeno spoljašnjom rečju. Jer spoljašnja glasovna reč ne označava ni sam razum, niti inteligibilni lik, niti akt razuma, već poimanje razuma. (QQ 8, 1)

Od svih pobrojanih razlika, svakako je najvažnija ona između inteligibilnog lika (*species intelligibilis*) i duhovne reči; dok ih je ranijim spisima poistovećivao (*In Sent.* 1, 27, 2, 1), sada su njihove funkcije jasno razgraničene. Aktivni razum apstrahuje inteligibilne likove iz fantazama materijalnih stvari. Sami inteligibilni likovi jesu deindividualizovane, što će reći kada je reč o prirodama materijalnih stvari, dematerijalizovane prirode. Iako su prirode, njihovo utiskivanje u primalački razum kao takvo nije dovoljno za spoznavanje: „Jer utvrđeno je da je medijum pomoću kojeg se kamen spoznaje njegov lik u duši, koji nije sama suština kamena, već pomoću sličnosti kamena (*similitudo*), [razum] je doveden do toga da spoznaje samu suštinu kamena, zato što je predmet razuma ono *šta* koje je suština ili šastvo stvari“ (*In Sent.* 4, 49, 2, 7 ad 6; isto QDV 8, 11, ad 4). Sama sličnost (*similitudo*) kod Tome je uvek sličnost u formi, nešto je *similitudo* nečeg ako s njim deli istu formu ili je pak sama sličnost forma.¹¹

Inteligibilni lik sadrži prirodu, što će reći *formu totius*¹² stvari i njegova je funkcija da uformljavanjem primalačkog razuma pokrene taj razum na spoznavanje; zato je on princip spoznaje. Osim toga, ne treba prevideti da je inteligibilni lik inteligibilan, on u njemu je samo potencijalno spoznatljivo; tek kao pokrenut njime primalački razum svojom aktivnošću, svojim dvema osnovnim operacijama (prosto poimanje i suđenje) poima formu koja je u inteligibilnom liku neke materijalne stvari i rezultat tog poimanja jeste spoznaja suštine dotične stvari koja se potom može označiti definicijom i iskazati duhovnom rečju. Naprosto, suština *nije* spoznata ako nije označiva definicijom; inteligibilni lik jeste priroda stvari apstrahovana od materijalnih uslovljenosti, ali ta priroda u inteligibilnom liku nije spoznata kao priroda. Za ljudski duh, inteligibilni lik stvari nije suština stvari zato što *nije spoznat* kao suština stvari. Duhovna reč je „istisnuta sličnost (*expressa similitudo*)“ spoznate stvari (QDP 2, 1), a opet nije istovetna sa inteligibilnim likom koji je takođe sličnost.

I *conceptio* i *species intelligibilis* jesu *similitudo*, ali nisu sličnosti na isti način. Inteligibilni lik jeste sličnost u smislu da je forma spoznate stvari koja uformljava razum koji pak može spoznavati samo kada je uformljen pomoću te sličnosti. Zato

11 „Spoznaja zahteva da sličnost spoznate stvari bude u spoznavaoцу kao jedna vrsta forme (*ut sit similitudo rei cognitae in cognoscente quasi quaedam forma ipsius*)”, ST I, 88, 1, ad 2. takođe, QDV 8, 8; up. i ST I, 4, 3. Za *similitudo*, vidi i QDV 2, 3, ad 9; up. ST I, 76, 2, ad 4. Za poistovećivanje *similitudo* i forme, vidi *In Sent.* 4, 49, 2, 1, takođe Cory 2020: 294–303.

12 Za *formu totius*, vidi DEE 2: 111, 118 nap. 45.

inteligibilni lik kao *similitudo* stoji u odnosu prema razumskoj spoznaji kao njen princip. S druge strane, *conceptio* jeste sličnost, ali sličnost kao rezultat spoznaje; on sadrži spoznatu prirodu određenu prema rodu i vrsti. Duhovna reč je nužna za razumsku spoznaju, jer je predmet te spoznaje često nešto što nije prisutno ili nešto što ne može postojati u stvarnosti na način kako je pojmljeno (SCG I, 53).

O duhovnoj reči Toma govori kao neposredno proizilazećoj iz akta razuma.¹³ „[R]iječ koja se začinje u našem duhu ne izlazi iz potencije u aktualnost doli samo ukoliko um izlazi iz potencije u aktualnost. Ipak riječ se rađa u umu samo ukoliko je u aktualnosti, a čim je u aktualnost, reč je u njemu začeta“.¹⁴ Duhovna reč, otud, ne samo da proizilazi iz razuma u aktu, već proizilazi istovremeno s njim i postoji samo dok postoji dotični akt; pojam o prirodi kamena postoji u našem razumu samo dok mislimo/spoznajemo tu prirodu, za razliku od inteligibilnog lika kamena koji može biti u razumu u stanju dispozicije (*habitus*), kada se ne misli pomoću njega (ST I, 79, 6, ad 3). Duhovna reč je automatski rezultat aktivnosti razuma i rezultat je gde nema kretanja niti sukcesije.¹⁵ Drugim rečima, inteligibilni lik jeste rezultat aktivnosti (aktivnog) razuma na sticanju spoznaje (pomoću čula, imaginacije ili zaključivanja), ali duhovna reč jeste odgovor na aktualizaciju tog sticanja. Uopšteno govoreći, kadgod je razum u aktu on proizvodi reč (SCG IV, 11).

Unutrašnja reč je za Tomu neophodan deo epistemološke slike, jer razum ne može biti potpuno pasivan kad poima, već mora obrazovati vlastite instrumente pomoću kojih poima i pomoću kojih može uvećati svoju spoznaju (QDP 8, 1). Formalno govoreći, razum spoznaje pomoću inteligibilnih likova; međutim, tokom vlastitog akta poimanja on takođe nužno proizvodi vlastite likove pomoću kojih poima stvari i to Toma naziva „rečju srca“ (*In Sent.* 2, 12, 1, 3, ad 5).

Govoreći o unutrašnjoj reči u čoveka, Toma kaže da, za razliku od Božanske reči, ona nije intrinzično povezana sa suštinom ljudskog razuma, već da je njegova akcidentalna osobina; to, ipak, ne znači da je spoljašnja u odnosu na sam razumski akt, jer ona je suštinski konstituent razumske spoznaje: “I ova reč našeg razuma spoljašnja je bivstvovanju samog razuma, jer nije od njegove suštine, već kao da je njegovo stanje, a opet nije spoljašnja samom razumovom aktu poimanja, pošto shvatanje ne može biti dovršeno bez pomenute reči” (QDP 8, 1). Pošto *verbum mentis* nije ujedinjen sa ljudskim razumom u prirodi, već samo u njegovom aktu, činjenica da čovek

13 „Kadgod umom spoznajemo, po samoj činjenici spoznavanja proizilazi nešto unutar nas što je poimanje predmeta spoznaje poimanje koje nastaje od naše razumske moći i proizilazi iz naše spoznaje tog predmeta. To poimanje je označeno izgovorenim rečju, a naziva se reč srca kada je označeno rečju glasa,” ST, I, 27, 1.

14 SCG IV, 14 (T. Akvinski 1994: 797).

15 “Začeće i porod misaone riječi nisu praćeni gibanjem niti obilježeni postupnošću, stoga, dok se začinje, već jest i ujedno, dok se rađa, već je razlučena”, SCG IV, 11.

misli o ovom ili onom (te da, otud, poseduje ovu ili onu reč) jeste sasvim akcidentalna za njega.

U *Komentaru Jevanđelja po Jovanu*, pisanom negde između 1269. i 1272, dominikanski učitelj ponovo piše o duhovnoj reči koja se javlja u procesu spoznaje kod čoveka i ponovo je razlikuje od razuma, od inteligibilnog lika u razumu i od akta razumske spoznaje.¹⁶ Usredsređujući se na ono što je u razumu, a što je označeno spoljašnjom rečju, on piše: „U skladu sa svoje dve operacije, razum obrazuje dve stvari. Jer prema operaciji koja se naziva spoznaja nedeljivih, on obrazuje definiciju; no, u skladu s operacijom koja se naziva spajanje i razdvajanje, on obrazuje propoziciju ili nešto od te vrste. I zato, ono što je tako obrazovano i što je izraženo pomoću operacije razuma, definisanjem ili tvrđenjem, jeste označeno spoljašnjom rečju. Zato Filozof kaže da *ratio* koji je označen imenom jeste definicija. Prema tome, ono što je tako izraženo, naime ono što je obrazovano u duši, naziva se unutrašnja reč. Sledstveno, ona se poredi s razumom ne kao ono što razum poznaje, već kao ono u čemu on spoznaje, pošto u tome što je na taj način izraženo i obrazovano, on [razum] vidi prirodu stvari koja je razumom spoznata“.¹⁷ Unutrašnja reč jeste ono što izgovorena ili zapisana reč neposredno označava. Izgovorena ili zapisana reč ne označava niti sam razum, niti inteligibilni lik, niti akt razuma, niti njegovu formu. Ona označava unutrašnju reč posredstvom koje se izgovorena reč odnosi na stvar (QDP 9,5).

Toma opisuje unutrašnju reč kao proizvod razumskih operacija, kao definiciju (rezultat prostog poimanja) ili kao rezultat spajanja i razdvajanja (sudeња). Te operacije proizvode različite razumske koncepte pomoću kojih se spoznaju prirode stvari, definiciju i sud.¹⁸ Prva operacija primalačkog razuma je prosto poimanje (*simplex apprehensio*, *simplex conceptio*), dok drugom razum sastavlja i deli ono pojmljeno prvom operacijom. Aktivnost kada razum sastavlja i deli jeste razumski akt suđenja; on je ili akt potvrđivanja (sastavljanja) ili negiranja (rastavljanja) da neko svojstvo pripada nekoj stvari. Prvom operacijom razuma spoznaje se priroda predmeta, drugom njegovo bivstvovanje.¹⁹

Posedovanje unutrašnje reči zato nije tek zahvatanje nekog sadržaja, već je u sadržajnom smislu spoznaja toga zahvaćenog. Unutrašnja reč je, kako kaže svetac, ono u čemu razum spoznaje. Drugim rečima, pojam nije tek ono pomoću čega spoznajemo, isto se može reći i za inteligibilne likove koji uformljavaju primalački razum kao principi spoznaje, već pojam je ono što razum obrazuje pri svakom aktu spoznaje, tako da pojam tačno pokazuje šta je spoznato u svakom aktu razumevanja i neodvojiv je

16 *Super Evangelium S. Ioannis lectura* I, 1, 25.

17 Isto, 8.

18 Posmatrano iz ove perspektive, potencijalnost primalačkog razuma ne iscrpljuje se u tome što prima inteligibilne likove, već je reč i o potenciji da stvori *conceptio* ili *verbum interius*.

19 Up. Milidrag 2019b: 36–43.

od njega: „Niti smo sposobni da razumemo na ijedan drugačiji način osim pomoću istiskivanja pojma te vrste; i otud sva razumska spoznaja u nama, strogo govoreći, jeste izgovaranje reči“ (QDV 4, 2, ad 5).²⁰

Zato što je ono u čemu razum spoznaje, pojam se može nazvati i predmetom same spoznaje, iako u vrlo pažljivo određenom smislu: „Naša razumska reč... je ono u čemu se operacija našeg razuma dovršava, to jest sama spoznata stvar koja se naziva pojam razuma, bilo on mogao biti označen prostom rečju, kako se događa kada razum obrazuje šastva stvari, bilo da je taj pojam u stanju da označava pomoću složene reči, kako se događa kada razum sastavlja i deli“ (QDV 4, 2; isto QDP 8, a. 1). Kako Toma objašnjava, „Pojam razuma nije ono što je spoznato, već i ono pomoću čega je stvar spoznata i, otud, ono što je spoznato može se nazvati i sama stvar i pojam razuma“ (QDV 4, 2, ad 3).

Iako predmet razuma, strogo govoreći, jeste suština materijalnih stvari, razum je određen i aktualizovan u svojoj spoznaji takvih stvari upravo u skladu sa određenjem i aktualnošću svog pojma: „[U]m uformljen likom stvari, dok shvaća, stvara u sebi neku intenciju shvaćene stvari koja je njezin bitni sadržaj, koji označuje definicija. A to je nužno, jer um jednako shvaća odsutnu i prisutnu stvar“.²¹ Duhovna reč je vrhunac aktivnosti razuma; čovek nije samo u stanju da prima i apstrahuje forme predmeta već je u stanju i da ih spozna i ta je spoznaja nužnim načinom različita od same razumevane forme.²²

U prethodnom citatu Toma je uveo još jedan sinonim za *verbum mentis*, to je *intentio*, *intentio intellecta* dakle razumski spoznata intencija. *Intentio* ovde ima isključivo spoznajno značenje.²³ Kako u čulnoj tako i u razumskoj spoznaji, izraz *intentio* ukazuje da je reč o aspektu spoznatog predmeta, aspektu pod kojim dotični predmet

20 „Isto se odnosi na ljudsku duhovnu reč, koja nije ništa drugo do nešto začeto od samog duha pomoću čega čovek duhovno izražava svoje misli“ ST I-II, 93, 1 ad 2.

21 SCG I, 53 (T. Akvinski 1993: 217; umesto *slika* i *pojam* stavljeno je *lik* i *intencija*).

22 To je zaključak i B. Lonergana (Lonergan): „Jer ljudski razum, iako ima svoj predmet u fantazmu i zna ga u fantazmu, ipak nije zadovoljan predmetom u tom stanju. Okreće se sam sebi da proizvede za sebe jedan drugi predmet koji je unutrašnja reč kao *ratio*, *intentio*, *definitio*, *quod quid est*. I to okretanje i proizvodnja ... jeste operacija razumske svesti“, Lonergan 1997: 47–48.

23 Toma kaže da *intentio* nema zajedničko značenje za htenje i za spoznaju (QDV 21, 3, ad 5). Postoje tri grupe spoznajnih intencija: razumske, spoljnočulne i unutrašnječulne. *Intentio* je latinski prevod arapskih reči za *pojam* i *značenje/smisao* (*ma'qul*, *ma'na*), ali je njome prevođena i reč *qāṣd* čije je značenje namera; up. Black, 2010: 69, nap. 9. Sama pak arapska reč *ma'na* bila je prevod za grčki λόγος u Aristotelovom spisu *O duši*; za to, vidi Black, 2011: 160. Za *intentio* kod Arapa u spoznajnom kontekstu, vidi Black, 2010, za kratku istoriju kod njih Spruit, 1994: 79–95, u Tominoj teoriji opažanja Tellkamp, 2006a. Za analizu uloge intencija u Tominoj filozofiji, vidi Schmidt 1966: 94–129. Vidi i Milidrag 2021: 36–40, 120–130.

jeste spoznat;²⁴ kada je reč o razumskoj spoznaji, razumski spoznata intencija izražava spoznaju neke prirode stvari pod aspektom toga šta je o njoj razum spoznao. *verbum mentis* ne sadrži, da tako kažemo, sveukupnu spoznaju dotične suštine, već samo određene aspekte stvari koje ljudski razum može pojmiti i ti su aspekti izraženi pojmom *intentio intellecta*.

Razumski spoznata intencija ima dvostruko utemeljenje, naime i u aktu razuma i u spoljašnjem predmetu; takođe, izražava odnos jednog temelja prema drugome, naime odnos spoznatog predmeta izvan duha prema aktu razuma.²⁵ Za Tomu odnos koji uključuje spoznaju nije nešto što postoji između dve stvari; on je akcidenција jedne stvari, razuma, koja je u odnosu sa drugom, prirodom materijalne stvari;²⁶ intencija otud pripada kategoriji kvaliteta i u razumu se nalazi kao njegova akcidenција (*In Sent.* 3, 5, 1, 1, sol. 1). Koji tip bivstvovanja ima intencija? Ona je, kaže Toma, biće razuma koje ima samo inteligibilno bivstvovanje (CT 1, 42). Nju proizvodi razum (*In Meta.* 4, 1, 475; CT I, 41) i pripisana je predmetu kao spoznatom; čak se kaže da je istovetna sa spoznatim predmetom.

Intentio intellecta jeste, dakle, ono što je razum spoznao o nekoj prirodi kada je poima. Da ponovimo: „[U]m, oblikovan [inteligibilnim] likom stvari, dok shvaća, stvara u sebi nekakvu intenciju shvaćene stvari, koja je njezin bitni sadržaj, koji označuje definicija. A to je nužno, jer um jednako shvaća odsutnu i prisutnu stvar“.²⁷ Intencija koju označava definicija označava odnos koji se pripisuje spoznatoj prirodi kao postojećoj u duhu, odnos pojmljene prirode prema reči koja je označava. Ne treba prevideti da je i sama duhovna reč uvek odnosna: odnosna je prema duhu koji je poima i prema spoznatoj stvari koja je pokazana duhu koji je spoznaje. Intencija ima istu esencijalno odnosnu prirodu, razuma prema poimanom predmetu. Drugim rečima, *intentio intellecta*, baš kao i *verbum mentis*, postoji samo dok ljudski duh aktualno misli i spoznaje neku prirodu.

U *Sumi protiv pagana*, četvrti deo, 11 poglavlje, Toma određuje *intentio* kao *id quod intellectus in seipso concipit de re intellecta*, „ono što um u sebi začinje o shvaćenoj stvari“. Tamo se kaže da je ona sličnost spoznatog predmeta koji je pojmljen unutar razuma. Kao različita i od spoljašnjeg predmeta i od procesa razumske spoznaje, ona je određena sličnost, ono spoznato o stvari koja je predmet razumske spoznaje, sličnost koju označavaju spoljašnje reči, za razliku od intencije koja je unutrašnja reč: „A riječju pojmljena intencija nazivam ono što um u sebi začinje o shvaćenoj stvari.

24 Npr. ST I–II, 22, 2. Takođe ST I, 78, 3; I–II, 5, 6, ad 2; I; *In Sent.* 2, 19, 1, 3 ad 1.

25 Sama intencija može postati predmet spoznaje, SCG IV, 11.

26 Up. QDP 7, 10; SCG IV, 14; Schmidt 1966: 137–138.

27 SCG I.53. Za odbranu stanovišta da je Toma ipak direktni realista, vidi Baltuta 2013, Perler 2000, Kretzmann 1993; za pokazivanje da je rasprava o tome da li je realista ili reprezentacionalista potpuno promašena, vidi Cory 2020.

A dakako, on u nama nije ni sama stvar koja se shvaća, niti sama supstancija uma, nego je to neka sličnost shvaćene stvari, začeta u umu, a tu sličnost označuju vanjski glasovi. Stoga se i sama intencija naziva nutarnja riječ, koju označuje vanjska riječ²⁸.

Razumski spoznate intencije su esencijalno relacije, ali ne spadaju sve intencije u isti tip relacije. Prva intencija je odnos spoznatog predmeta izvan duha prema razumu. To je realna relacija zato što obe člana postoje u stvarnosti. Druga intencija nije realna relacija; poredak između dva člana u drugoj intenciji je rezultat aktivnosti razuma: vrsta, rod, razlika, individuum kao logička intencija pojedinačnosti.²⁹

Šta, dakle, *intentio intellecta* izražava što nije izraženo *verbum mentis*om? Jedan momenat upravo smo videli, razlikovanje između pojmova stvari i pojmova o pojmovima stvari. Ona takođe ukazuje na odnos rezultata poimanja i pojmljene stvari. Nadalje, ako je inteligibilni lik priroda materijalne stvari, intencija ukazuje da je *verbum mentis*, kao rezultat poimanja „sastavljen“ od inteligibilnog lika koji uformljava primalački razum i poimanja primalačkog razuma. Osim toga, intencija pokazuje šta će biti sadržaj pojma; jedan isti inteligibilni lik može biti osnova za duhovnu reč *razuman* i duhovnu reč *čovjek*, pošto od istog fantazma aktivni razum može apstrahovati mnoštvo različitih inteligibilnih likova (QDV 8, 13, ad 2; ad 4).

Predrag Milidrag
Institut društvenih nauka
Beograd

28 T. Akvinski 1994: 775 (prevod izmenjen); vidi i SCG IV, 11: „A na narav nutarnje riječi, tj. razumske intencije spada da proizlaži od nosioca misli na osnovi njegova mišljenja, budući da je kao dovršetak umske radnje; um naime misleći začinje i obrazuje intenciju ili mišljenu narav (*ratio*), tj. nutarnju riječ“ (T. Akvinski 1994: 781; prevod izmenjen).

29 *Intentio individualis*, *In I Sent.*, d. 34, q. 1, a. 3. „Otud, mora se znati da taj pojam razuma stoji u odnosu prema stvari izvan duše na tri načina. Ponekad ono što razum poima jeste sličnost stvari koja postoji izvan duše, kao ovo pojmljeno od ovog imena čovek; i takav pojam razuma ima neposredan temelj u stvari, utoliko što sama stvar, po slaganju sa razumom, čini da razum bude istinit, i da ime označava pojmljenu stvar svojstveno se kaže o stvari. No, ponekad ono što ime označava nije sličnost stvari koja postoji izvan duše, već nešto što sledi iz ovog načina razumevanja stvari koja je izvan duše, i to su intencije do kojih dolazi naš razum, kao ono što je označeno ovim imenom rod nije sličnost nikakve stvari koja postoji izvan duše. No, iz činjenice da razum razumeva *životinju* u mnogim vrstama, on joj pripisuje intenciju roda; i mada najbliži temelj te intencije nije u stvari već u razumu, ipak udaljeni temelj jeste sama stvar“, *In I Sent.* 2, 1, 3. Za konstituciju pojmova prve i druge intencije, vidi Schmidt 1965: 94–201, Pini 2002: 45–61, Borgo 2007: 308–327, Bobik 1965: 130–133, Milidrag 2019: 102–113.

Literatura

Primarna literatura

St. Thomas Aquinas, *Corpus Thomisticum. Sancti Thomae de Aquino Opera Omnia: ut sunt in Indice Thomistico*, prir. Roberto Busa. Elektronska, internet verzija, prir. Enrique Alarcon. Pamplona: Universidad de Navarra, 2006, <http://www.corpusthomisticum.org/iopera> (posećeno 3. oktobra 2024).

—*Aquinas Online*. <https://aquinas.cc/la/en> (posećeno 3. oktobra 2024).

—(1993) *Suma protiv pogana I*, prevod Avgustin Pavlović, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

—(1994) *Suma protiv pogana II*, prevod Avgustin Pavlović, Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Sveti Augustin (2009). *Trojstvo*. Preveo, napisao uvod i bilješke Marijan Mandac, Split: „Služba Božja“.

Sekundarna literatura

Baltuta, Elena (2013). „Aquinas on Intellectual Cognition: The Case of Intelligible Species“. *Philosophia* 41: 589–602.

Black, Deborah (2010). „Intentionality in Medieval Arabic Philosophy“. *Quaestio*, 10, 65–81.

—(2011). „Averroes on the Spirituality and Intentionality of Sensation“. U Peter Adamson (ed.), *In the age of Averroes: Arabic philosophy in the sixth/twelfth century*. London: Warburg Institute, pp. 159–174.

Bobik, Joseph (1965) *Aquinas on Being and Essence: A Translation and Interpretation*, Notre Dame: University of Notre Dame Press.

Borgo, Marta (2007) „Universals and the Trinity: Aquinas’s Commentary on Book I of Peter Lombard’s *Sentences*“, *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale* 18: 315–342.

Cory, Therese Scarpelli (2020). „Aquinas’s Intelligible Species as Formal Constituents“. *Documenti e studi sulla tradizione filosofica medievale* 31: 261–309.

Friedman, Russell L. (1999). „Divergent Traditions in Later-Medieval Trinitarian Theology: Relations, Emanations, and the Use of Philosophical Psychology“. *Studia Theologica* 53 (1): 13–25.

Goris, Harm (2007). „Theology and Theory of the Word in Aquinas: Understanding Augustine by Innovating Aristotle“. Michael Dauphinais, Barry David, & Matthew Levering (eds) *Aquinas the Augustinian*. Washington, D.C.: The Catholic University of America Press, pp. 62–79.

Hochschild, Joshua P. (2004). „Does Mental Language Imply Mental Representationalism? The Case of Aquinas’s *Verbum Mentis*“, *Proceedings of the Society for Medieval Logic and Metaphysics* 4: 12–17.

Kretzman Norman (1993). „The Philosophy of Mind“. U N. Kretzman, E. Stump (eds) *The Cambridge Companion to Aquinas*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 128–159.

Lonergan Bernard (1997). *Verbum: Word and Idea in Aquinas*. Toronto: University of Toronto Press.

Milidrag, Predrag (2019). *Ustrojstvo stvorenog bića u De ente Tome Akvinskog*. Beograd, Novi Sad: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Akademski knjiga.

—(2021). *Opažanje i čulna spoznaja kod Tome Akvinskog*. Beograd: Institut društvenih nauka.

—(2022) „Osnovni mehanizam razumske spoznaje kod Tome Akvinskog“, *Theoria* 65 (1): 5–20.

—(2024) „Svojstva i funkcije aktivnog razuma kod Tome Akvinskog“, *Theoria* 67 (4): 5–15.

Panaccio, Claude (2017). *Mental Language. From Plato to William of Ockham*. New York: Fordham University Press.

Perler, Dominik (2000). „Essentialism and Direct Realism: Some Late Medieval Perspectives“. *Topoi* 19: 111–122.

- Pini, Giorgio (2002) *Categories and Logic in Duns Scotus. An interpretation of Aristotle's Categories in the late Thirteenth century*, Leiden, Boston, Köln: Brill.
- Schmidt, Robert W. (1966). *The Domain of Logic According to Saint Thomas Aquinas*. The Hague: Martinus Nijhoff.
- Spruit, Leen (1994). *Species Intelligibilis. From Perception to Knowledge*, volume one: *Classical Roots and Medieval Discussions*. Leiden, E.J. Brill.
- Tellkamp, Jörg Alejandro (2006). Aquinas on Intentions in the Medium and in the Mind. *Proceedings of the American Catholic Philosophical Association*, 80, 275–289.
- Torrell, Jean–Pierre (1996). *Saint Thomas Aquinas. Vol. 1, the Person and His Work*. Catholic University of America Press, Washington DC.
- Williams, Scott M. (2010). „Augustine, Thomas Aquinas, Henry of Ghent, and John Duns Scotus: On the Theology of the Father's Intellectual Generation of the Word“, *Recherches de Théologie et Philosophie médiévales* 77: 35–81.

Predrag Milidrag

Verbum mentis in Thomas Aquinas (Summary)

The text analyzes the concept of the mental word in Thomas Aquinas as the final step in the process of intellectual cognition. The context of the emergence of this term in St. Augustine is given at the beginning, and the connection of the meaning of mental word with the understanding of the relationships within the Holy Trinity is emphasized. In Aquinas, the mental word is defined in relation to other essential concepts for intellectual cognition: the intelligible species, the act of the possible intellect, and the known thing. Special attention is paid to the clear distinction between the intelligible species and the spiritual word. Furthermore, the meaning of *intentio intellecta* is explained, and the origin of the terms “concept of first intention” and “concept of second intention” is indicated.

KEYWORDS: mental word, *verbum mentis*, intelligible species, possible intellect, *intentio intellecta*, *conceptus*.